

Del 1

Rysshärjningarna i Norduppland 1719

Av Robert Mattson

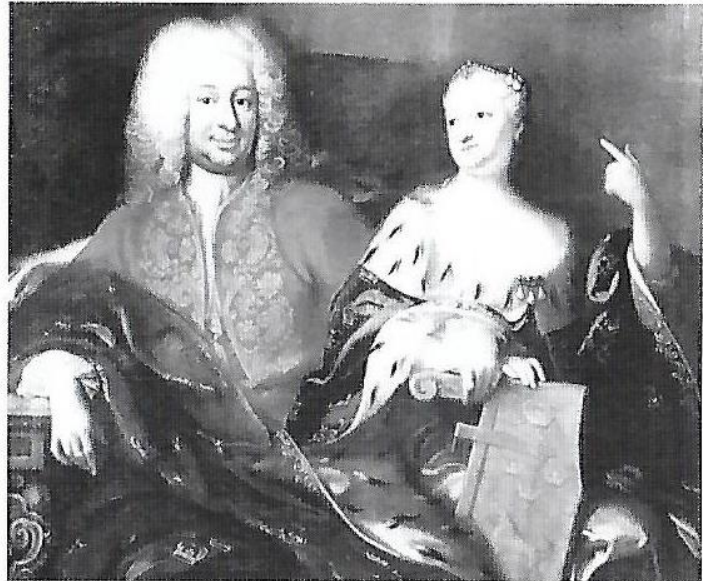
”Akta dig så att inte ryssen tar dig!” eller ”Är du alldeles rysk, unge?” var förmaningar och skällsord som jag minns från de äldre i min släkt med rötter i Norduppland. Fasan och skräcken för ryssarna hade inte utplånats utan förmedlats genom många generationer alltsedan rysshärjningarna år 1719.

Det svenska bondesamhället drabbades hårt av upprepade missväxtår under 1690-talet och 1700-talets första årtionden. En majoritet av befolkningen i Sverige var mycket fattig. Pesten hade, under åren 1710 – 1713, tårt hårt på befolkningen. Sveriges militära styrka var starkt reducerad genom det långdragna Stora Nordiska Kriget 1700 – 1721. Sverige hade vid tre tillfällen under dessa år förlorat en fältarmé. Först var det genom slaget vid Poltava 1709. Det andra tillfället var när svenska armén - under Magnus Stenbocks ledning - kapitulerade vid Tönningen 1713 och ca 10 000 man blev danska krigsfångar. Den tredje stora förlusten kom genom marschen med Armfelts armé vid återtåget över de norska fjällen nyåret 1719, då mer än 2 000 man frös ihjäl - och en stor del av de överlevande hade ådragit sig förfrysningsskador. Över 100 000 soldater hade stupat eller befann sig i fångenskap och över 200 000 människor dog under krigsåren vilket var ett betydande antal för en be-

folkning på drygt 1 miljon invånare.

Kriget ryckte sedan allt närmare det egentliga Sverige. Den ryska krigsmakten hade erövrat de baltiska staterna 1710 och ockuperat och skövlut Finland 1713. Året därpå hade ryssarna också erövrat Åland. Befolkningen i östersjöprovinserna led svårt under det ryska oket. 30 000 finländare hade flytt till Sverige och lika många hade tillfångatagits av ryssarna för att användas som slavarbetare vid uppbyggnaden av den nya staden Petersburg. Misshandel hörde till dagordningen. På Karlö utanför Uleåborg hade den 21 september 1714 närmare tusen flyktingar samlats. De hade flytt undan kosackerna i båtar från olika delar av Österbotten och inväntade nu bättre väder för att kunna ta sig över havet till tryggheten i Sverige. Kosackerna hittade flyktinglägret och gick till angrepp med svärd och yxa. Den värsta massakern i Finlands historia utspelades under några få morgontimmar. Alla vuxna höggs ihjäl, kvinnorna efter att ha våldtagits. Friska barn i lämplig ålder togs till fånga. Bara en handfull kvinnor skonades för att begrava de döda. Totalt mördades ca 800 människor.

Plundring och nerbränning av husen försvårade ytterligare de hårda levnadsförhållandena för invånarna i de ockuperade områdena. Fram till 1719 hade attackerna mot

Karl XII (1682-1718), Fredrik I (1676-1751), Ulrika Eleonora (1688-1741). Ulrika Eleonora blev drottning 1719, men abdikerade 1720 till förmån för sin make Fredrik av Hessen, som då valdes till konung.

det egentliga Sverige varit få och föga omfattande. Ryssarna hade emellertid redan 1714 gjort anfall mot Västerbotten och då bl. a plundrat och bränt Umeå. Åren 1715 och 1717 härjades det svenska järnbruket Kengis vid Torne älv. Ryssarna hade 1716 bränt dåvarande svenska staden Torneå. Under åren 1715 - 1718 gjorde ryssarna några strandhugg på Gotland. De nöjde sig där med att ta en del fångar och föra bort boskap. Den 3 augusti 1716 tillfångatog en rysk galärstyrka 25 fiskare vid Måsesten i Uppland. Flertalet av dessa var från Öregrund. De närmast följande dagarna tog ryssarna ytterligare 6 svenskar till fånga. Alla bortfördes för att senare kunna användas av ryssarna som lotsar i den svenska skärgården.

Efter Karl XII:s död 30 november

1718 blev hans syster Ulrika Eleonora drottning och regent. Kronprins Fredrik av Hessen, hennes gemål, blev år 1720 konung Fredrik I. En första åtgärd var att fördela landets krigskassa bland de högre officerarna. Sedan gavs en order att upplösa och hemförlova flera arméförband!

Georg Heinrich von Goertz var Karl XII:s skicklige chefsförhandlare med Peter I, känd som ansvarig för nödmynten som gavs ut 1716-1719. De skulle finansiera Karl XII:s krig. Goertz blev efter kungens död ställd inför domstol och anklagad för förräderi och att han skulle ha vilselett Karl XII. Nödmynten användes för att kunna finansiera en ny armé men hade skapat ett ekonomiskt kaos och statsskulden blev skyhögt, folket dignade under skattebördan. Goertz blev efter en summarisk rättegång

Georg Heinrich von Goertz (1668-1719), ansvarig för rikets finanser avrättades i februari 1719. 10 nödmynt utgavs 1716-19 och var orsak till ekonomiskt kaos men finansierade bildandet av Karl XII:s armé 1716 och 1718. Alla mynt saknade landsnamn och kungaporträtt. Det sista t.h., "Hoppet", gavs ut 1719. Fram- och baksida.

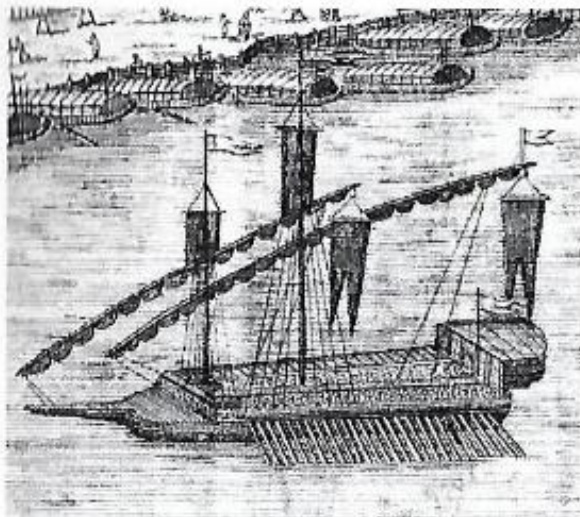
avrättad i februari 1719. Därefter strandade fredsförhandlingarna med ryssarna, vilket ledde till rysshärjningarna fem månader senare. Fredsvillkoren var hårda och därför försökte de svenska förhandlarna förhålla fredsprocessen för att under tiden kunna sluta fred med alla sina andra fiender. På detta sätt skulle Sverige få en starkare förhandlingsposition gentemot Ryssland. Man hoppades på hjälp från England. Om fred slöts med Hannover som var i personalunion med Storbritannien och monarken George I, skulle britterna kunna övertalas att motverka Rysslands växande makt i Östersjön.

Tsar Peter I utrustade en galärflotta för att användas till en straffexpedition mot svenska fastlandet. Det skulle inte vara en invasion. Däremot skulle man härja och bränna längs ostkusten. Kyrkorna fick man inte bränna ner men kyrksilvret kunde plundras. Civilbefolkningen

skulle inte dödas utan den var viktig som påtryckningsmedel när deras hus och hem förstörts. Då borde den drabbade befolkningen kräva ett slut på kriget, tänkte tsaren. Soldaterna medförde speciella flygblad eller manifest på svenska där tsaren förklarade att han var sann fredsvän och inte ville befolkningen något illa. Ulrika Eleonora svarade med en varning som lästes upp i kyrkorna. Alltså, propagandakrig på högsta nivå!

Ryssarna hade börjat exportera stångjärn till England och var således en allvarlig konkurrent till Sverige som också levererade kvalitetsjärn dit från flera vallonbruk. Tsaren ville därför att man skulle härja och bränna ner så många järnbruk som möjligt.

På morgonen den 11 juli 1719 siktades en enorm flotteskader utanför Kapellskär vid Rådmansö. Den bestod av 136 galärer och ett 100-tal

Rysk galär. Ovanligt få avbildningar finns bevarade. Denna gravyr är från 1710.

skärbåtar med totalt ca 26 000 ryska soldater och kosacker. Ett larmskott sköts från ett svenskt bevakningsfartyg och vårdkasar längs ostkusten tändes. Alla som kunde, flydde från sina hus och hem. Amiral Fjodor Apraksin var befälhavare och hans soldater skulle härja och bränna så mycket som möjligt, var ordern från tsaren.

Den ryska galären var ca 30 m lång, 6 m bred, 1,5 m djupgående och försedd med ett par latinsegel. Galären roddes med 20 årpar, varje åra var 12 m och vid varje åra rodde 5 man. Totalt fanns 200 man ombord. Några galärer var större och kunde även ta ca 20 hästar. Galären var bestyckad med ett par kanoner i stäven och ett par nickhakar (mindre kanoner). Ett 100-tal skärbåtar med 50 mans besättning deltog också i flotteskadern. Galären var anpassad att färdas i grunda skärgårdsvikar där inte svenska flottans djupgå-

ende linjeskepp kunde ta sig fram. Den svenska flottan var i huvudsak förlagd vid Stockholm för att hindra ryssarna att härja och bränna huvudstaden. Den skulle försvaras till varje pris. 8 000 soldater från spillrorna av den svenska armén var också baserade där. Övriga delar av svenska ostkusten hade inget eller obetydligt försvar. I Norduppland var det bl.a generalmajor Bengt Fabian Zöge von Manteufel, det befäl som med några hundra ingermanländska och karelska dragoner skulle försvara vallonbruken Forsmark, Lövsta och Österby bruk.

För att maximera förstörelsen delade den ryske amiralen Fjodor Apraksin sin styrka i två eskadrar. Generalmajor Peter de Lacy avdelades med 21 galärer och 12 skärbåtar med omkring 5 000 man och färdades norrut. Apraksin med huvudstyrkan styrde söderut mot bl.a. Stockholm och ostkusten längre söderut.

Strax efter klockan fyra på eftermiddagen den 11 juli landsteg kosackerna på Rådmansö, med hästar och allt. De fåtaliga strandvakter och finska dragoner som fanns på ön överraskades och flydde fältet. Innan dagen var till ända kunde kosackerna och soldaterna inleda sitt arbete med att i lugn och ro bränna upp svenska bondgårdar, röva och slakta boskap. När ön var förhärjad satte de Lacys styrka av mot norr. Byar och gårdar på Vätö, Väddö och Singö plundrades och brändes på färden, följda av städerna Östham-

Tsar Peter I (den store) (1672-1725), general Peter de Lacy (1678-1751), amiral Fjodor Apraksin (1661-1728). Rysslands terroregim som svarade för stort elände.

mar och Öregrund samt byarna i Börstil.

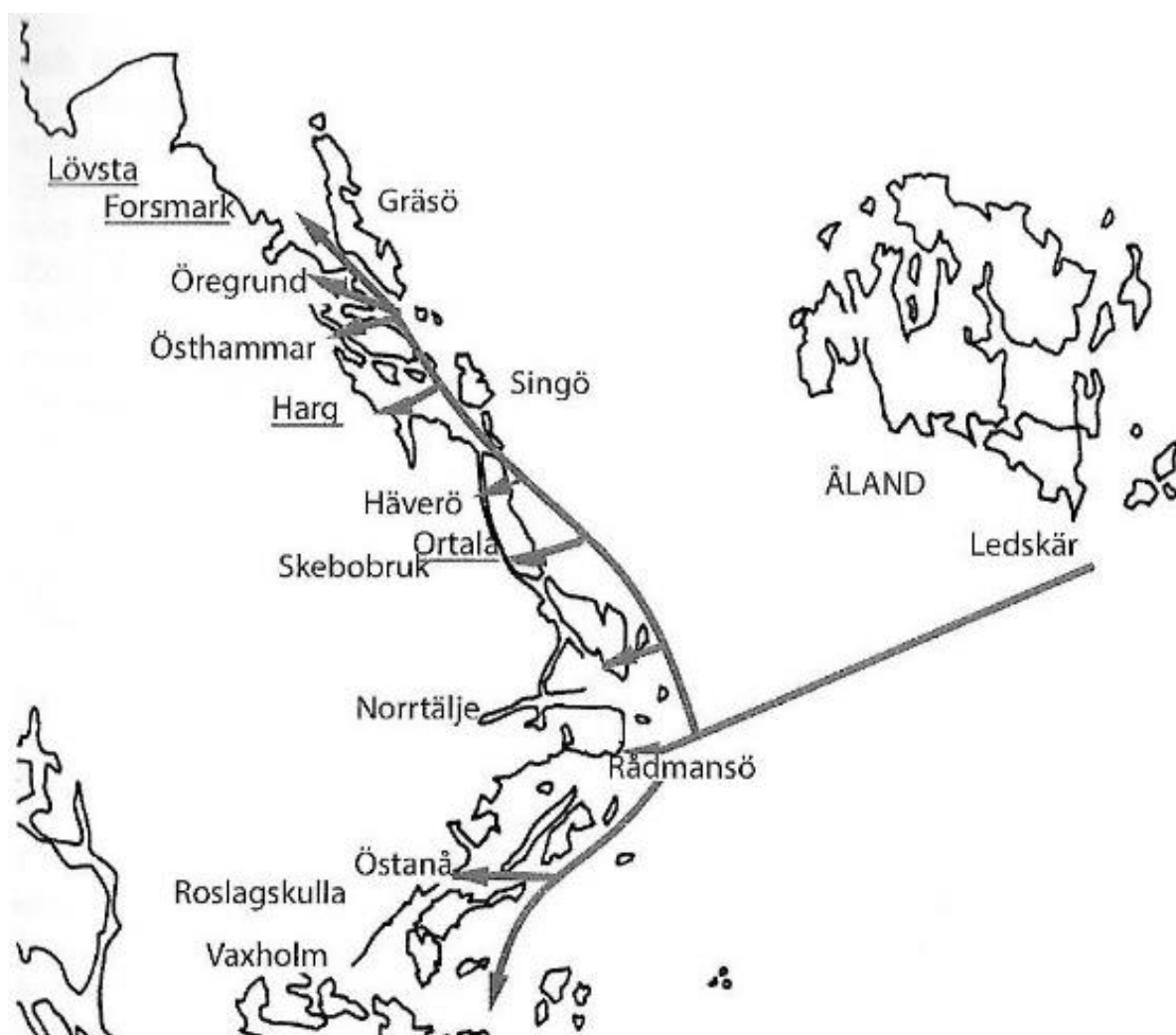
Den 14 juli anfölls Hargs bruk. Ryssarna kunde härja och bränna utan att möta något motstånd. Kyrkan plundrades men brändes inte. Dagen därpå red en liten kosackgrupp på 11 man till Skebo bruk. De lyckades bränna sju smedstugor, men inspektör Swebilius, en bokhållare och sju smeder, lyckades skrämma kosackerna med rop och skrik på flykten så att de inte härjade själva bruket.

Den 16 juli härjades och förstördes Ortala bruk, en stångjärnshammare och en plåthammare och en mjölkvarn. På sin färd norrut härjade ryssarna Gräsö svårt. Kyrkan skadades men brändes inte ner. Det gjordes däremot med prästgården, kungsgården (inkl. 12 hemman) och övrig bebyggelse utom sju hemman.

Landstigning från galärerna gick oftast till på följande sätt. Först besköts landstigningsområdet med

kanonerna från galärerna. Därefter landsteg de beridna kosackerna som snabbt attackerade ev. posteringar vid stränderna. Kosackerna fortsatte sedan med spaning efter bondgårdar och torp som kunde härjas och plundras för att slutligen brännas ner. Som vägvisare hade man tillfångatagna svenskar. Även boskapen togs om hand och slaktades. Spannmål rövades eller brändes. Till och med omgivande skog brändes ner. Allt brann som fröske denna varma och torra sommar. Ryssarna avancerade aldrig speciellt långt inåt landet från kusten, högst ett par mil. Anledningen var att man då fruktade att svenska trupper kunde inringa dem. Det räddade bl.a. ett antal vallonbruk. Man hade alltså, tursamt nog, en överdriven tro på vår militära beredskap och förmåga.

Vid flera vallonbruk hade man redan 1713 börjat öva bruksfolkningen med vapenexercis dvs. bildat hemvärn p.g.a. hotet från Ryssland.

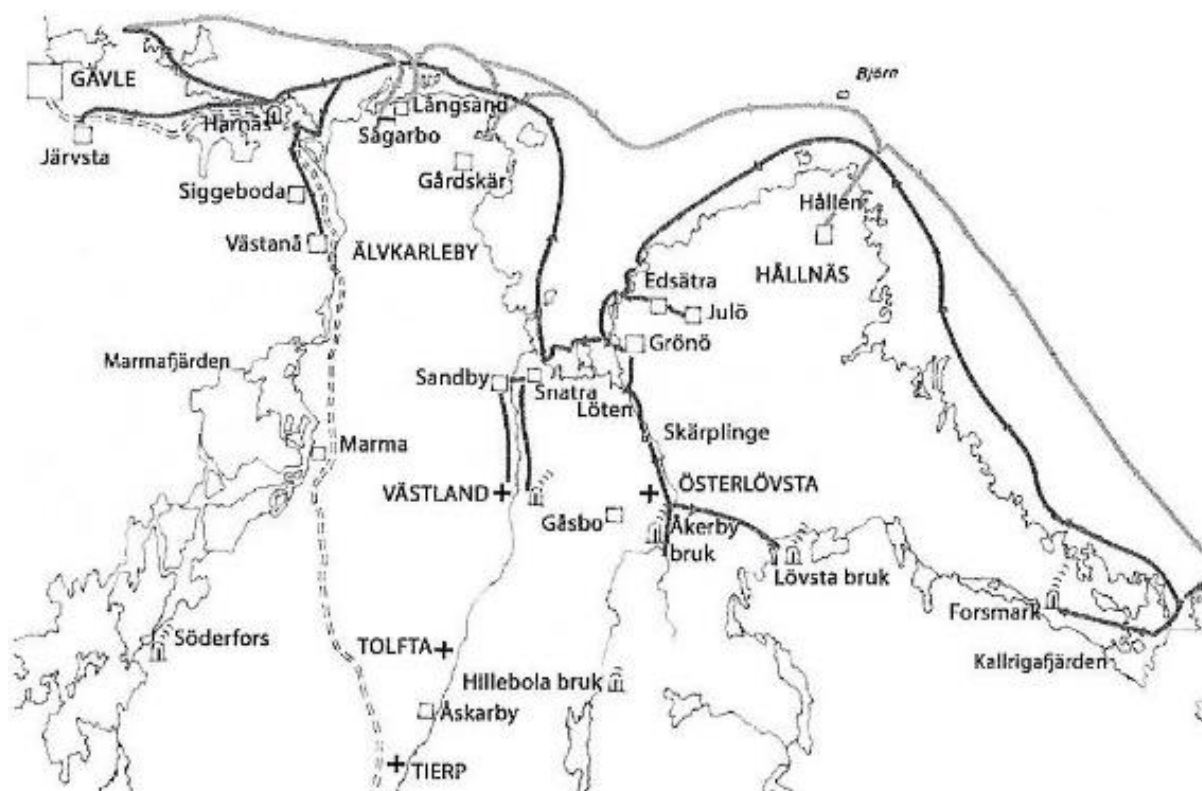

Galäreskadern under irländaren Peter de Lacys färd vid Nordupplands kust 1719.

Hemvärnen upphörde 1715 utom i Lövsta bruk där Charles De Geer såg till att 130 bruksarbetare blev försedda med musköter eller karbiner och övades regelbundet även i fortsättningen.

Den 20 juli anföll 14 galärer, 2 fregatter och del ryska skärbåtar Forsmarks bruk. Antalet anfallande soldater var ca 1 400. Ute på ett skär hade brukspatron George de Besche placerat några man med en kanon för att kunna förvarna när ryssarna närmade sig kusten. Två kanoner

hade placerats vid stranden och en vid en postering längre in mot bruket. Man hade också gjort ett par förhuggningar i försvarssyfte. De Besche hade underrättat Zöge om dessa åtgärder. Zöge menade att man skulle besegra ryssarna så fort de landstigit. Men något starkt försvar organiserades inte vid landstigningsplatsen eller på andra ställen. Vid sidorna om stallbron ordnades dock, på order av Zöge, barrikader och mellan dessa sex kanoner. Det enda svenska motståndet bjöds av

Karta över härjade byar och bruk i Norduppland 1719.

bruksfolk och allmoge. Några ryssar stupade för salvor från kanonerna vid första och andra posteringen. Generalmajor Zöge och hans dragoner uppehöll sig under anfallet vid herrgården och var helt passiva. När ryssarna närmade sig drog de sig tillbaka och till sist tog de till flykten mot Lövsta bruk. Ryssarna kunde sedan plundra och bränna ner Forsmarks bruk i lugn och ro. De sex kanonerna hade lämnats kvar och det sägs att ryssarna använde dessa vid anfallet mot Lövsta.

Peter de Lacys flotteskader landsteg i Hällnäs den 23 juli och byarna Edsättra och Julö härjades. Tolv hemman brändes ner. På kvällen 24 juli siktades 16 galärer i närheten av Grönö i Lövstabukten. Här landsat-

tes 2 400 soldater och kosacker den 25 juli. Målet var att härja Sveriges största järnbruk, Lövsta bruk. Redan när man nådde Löten fann man sex förrådsbodar för stångjärn som gemensamt tillhörde Lövsta, Åkerby och Hillebola järnbruk. Bodarna brändes och stångjärnet sänktes i Lövstabukten.

Länsman Sven Kiellwall kom till Lövsta bruk med 800 bönder. Dessa var militärt oövade och oerfarna i strid; många beväpnade endast med spjut. Generalmajor Bengt Fabian Zöge anlände några dagar tidigare med ca 300 erfarna karelska och ingermanländska dragoner. Överste Jacob Lillieström och ryttmästare Ungar förstärkte försvaret med 187 man ur Livregementets Roslagskompani

och från Livdragonerna. Man hade uppfört bröstvärn i form av förhuggningar, vid Österlövsta kyrka och vid Spjutbo. Men samma problem som vid Forsmark dök upp än en gång. Zöge hade sitt förakt för - och bristande samarbetsförmåga med - icke reguljär trupp. Dessutom kunde han endast tala sitt modersmål, tyska. Likväl placerades bönder och bruksfolk som försvarare på ryssarnas uppmarschväg från Löten, medan Zöge med sina dragoner samlades upp vid bruket. Zöge hade försäkrat att herrgården skulle försvaras så De Geer behövde inte rädas undan något därifrån. Under ryssarnas marsch den 25 juli besköts de med en salva från bönderna bakom bröstvärnet vid kyrkan. Ryssarna spred sig ut i den omgivande skogsmarken. Försvararna upplevde faran för en kringränning som stor. Uppbådet lämnade sina försvarsställningar och drog sig upp till bruket och till Zöge, som uppehöll sig där med den reguljära truppen. Efter en kort strid gav generalmajoren order om reträtt. Också denna gång angav Zöge kringränningsrisken som orsak till tillbakadragandet. Zöge gav sig brådstörtat mot Österby bruk och Dannemora gruvor. Det gick så hastigt att man glömde ta med sig brukskassan på drygt 10 000 daler silvermynt. Han använde sig inte av vägen utan gick via stigar genom svårforcerad skogsterräng. Ryssarna kunde ostört ägna sig åt plundring. Lövsta bruk plundrades så grund-

ligt, att ingen av ryssarna skall ha återvänt tomhänt till galärerna. Efter plundringen sattes bruket i brand. Kapten Cristopher Enman, med en patrull på ca 50 man, anlände i kvällningen till Lövsta. Enman och hans soldater skall ha lyckats släcka elden i huvuddelen av två brinnande hammare, en masugn, kvarnen, stallgården, biblioteket och hantverksbyggnaden. De räddade också vinkällaren. Generalmajor Bengt Fabian Zöge blev den 26 juli avsatt vid Österby bruk och ersatt av generalmajor Otto Reinhold Yxkull. Då denne följande dag återvände med truppen till Lövsta brann fortfarande delar av bruket. Genom soldatemas släckningsarbete kunde två smedjor, sex smedstugor och stora stallet räddas undan total förstörelse. Helt förstörda var Herrgården, tre hammarsmedjor och femtio bruksstugor, brukskyrkan med klockstapel, sjukstugan, skolstugan och orangeriet, det senare med exklusiva träd som pomerans, citron, lager och myrten. Den ekonomiska skada som Charles De Geer led genom plundringen och brännandet av Lövsta bruk värderades till 351 645 daler silvermynt.

Det är den största förlusten för ett enskilt järnbruk genom ryssarnas härjningar under åren 1719-1721. Den ekonomiska förlusten för Charles De Geer kom sedan att ökas ytterligare, då Åkerby bruk härjades dagen därpå. Masugn, hammarsmedja, mjöl- och sågkvarn, bruksgården och brukshuset, liksom nio gårdar

plundrades och brändes ner. Charles De Geer erhöll åtta skattefria år som kompensation för hamrarna men fem år för masugnarna.

Förutom de härjade järnbruken i Österlövsta, Lövsta och Åkerby bruk brändes många byar i socknen. Även sockenkyrkans tak blev lågornas rov

och störtade in. Tidigare hade man räddat undan bl.a. kyrksilvret och kyrkböckerna till en gård i Orsbo i socknen. Här hölls gudstjänster tills kyrkan var renoverad 1726.

Fortsättning i kommande nummer.

Artikelns källa: Vallonättingen Nr 4/2019 som är Sällskapet Vallonättingars medlemsblad

Artikelns författare: Robert Mattsson